

The Role of Calamity (Bala) in Removing Negligence; The Constructive Role of Calamities in Ethical Life according to Religious Texts

Mohammadreza Zeyaei

PhD in Islamic Jurisprudence and Islamic Studies, Al-Mustafa International University.
rezaziae19@yahoo.com

Abstract

Introduction: Negligence in Islamic thought is not merely a momentary lapse; rather, it is a form of existential forgetfulness that distances human beings from God's remembrance, the divine blessings, the purpose of creation, and the truth of life. Verses and narrations describe negligence as a veil over the heart and an impediment to insight—an unlit fire that leads to hardness of heart, moral indifference, and the collapse of human relationships.

From a social perspective as well, negligence results in stagnation and widespread harms; as 'Amīr al-Mu'minīn (peace be upon him) considers the smallness of negligence to be a sign of progress, and negligence itself to be a cause of the ruin of societies. Calamities and crises—whether natural or human—by disrupting the ordinary course of life, provide an opportunity for awakening from this negligence. In such moments, a person confronts the helplessness of apparent causes, and the hidden layers of reality become manifest. Religious scholars emphasize that calamities, within the framework of divine wisdom, can serve as mirrors for returning to one's innate nature (Fiṭra) and for re-reading humanity's place within the order of creation.

A proper encounter with crises, grounded in Qur'anic and narrational teachings, creates an opportunity for spiritual transformation and for escape from negligence. Despite the existence of numerous studies on negligence and its dimensions, examining the role of calamities in the process of negligence-remedy (negligence eradication) has not yet been undertaken in the form of an independent research study. This academic gap highlights the necessity of the present study.

Findings: According to verses and narrations, humans are created to attain divine proximity and are endowed with numerous blessings; however, engagement in worldly affairs leads them to existential negligence, causing the remembrance of God, blessings,

Cite this article: Zeyaei, M. (2026). The Role of Calamity (Bala) in Removing Negligence; The Constructive Role of Calamities in Ethical Life according to Religious Texts. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 75-96.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.106926>

Received: 2025/09/07 ; **Received in revised form:** 2025/10/01 ; **Accepted:** 2025/11/01 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article
jiethics.sbu.ac.ir

and the purpose of creation to fade behind this forgetfulness. From the perspective of Islamic teachings, calamities are one of the significant factors in alleviating negligence, as they create interruptions in the usual flow of life, revealing human weaknesses and the impermanence of the world while reminding individuals of blessings such as health and security.

Widespread crises, especially global pandemics, can cleanse the rust of negligence from the hearts of individuals, directing their attention towards God, their existential dependencies, and a reality beyond the material realm. This awakening, however, culminates in guidance and growth only when individuals confront calamities properly and adjust their behaviors and outlooks thereafter.

Despite the importance of this topic, examining the role of widespread calamities in spiritual awakening still requires independent and more in-depth research.

Based on Qur'anic verses and narrations, human beings are created to attain proximity to God, and abundant blessings are placed at their disposal; however, being preoccupied with worldly matters causes existential negligence, such that remembrance of God, divine blessings, and the purpose of creation become dimmed behind this negligence.

Discussion: Based on religious foundations, calamities and tribulations are not merely threatening and destructive events. Within the framework of divine wisdom, they can play a constructive role in returning humans to the correct path of spiritual and moral life. Verses of the Qur'an and narrations from the Infallible (peace be upon them) indicate that negligence, when accompanied by a life of ease and excessive attachment to the world, distances individuals from the remembrance of God, divine blessings, and moral responsibilities.

Calamities, by creating a rupture in these habitual attachments, provide a ground for awakening and re-evaluation. Afflictions, particularly diseases and crises that affect collective life, expose human frailty, dependence, and the instability of material means. They remind individuals that health, security, and peace are fundamental blessings. This confrontation, when accompanied by religious contemplation, can lead to the correction of behavior, strengthening of reliance on God (Tawakkul), increased social responsibility, and the enhancement of ethical living.

Religious texts emphasize that the awakening function of a calamity is realized when an individual exhibits a conscious, patient, and constructive response to it, learns from the trials, and corrects their spiritual path. Therefore, calamities are not only obstacles to growth but can also transform into opportunities for dispelling negligence, returning to one's innate divine nature (Fitra), and strengthening individual and collective morality.

Keywords: Calamities, Negligence, Purpose of Creation, Blessings, Moral Living, Human Awakening.

References

The Holy Quran. [in Arabic]

Ainathi, Muhammad bin Muhammad (2005). *Al-Mawa'iz al-'Adadiyyah*. Qom: Tali'ah al-Nur. [in Arabic]

- Ali bin al-Husayn, the Fourth Imam (1997). *Al-Sahifah al-Sajjadiyyah*. First Edition. Qom: Daftar Nashr al-Hadi. [in Arabic]
- Amid, H. (2005). *Amid Dictionary*. Third Edition. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Anvari, H. (2002). *Bozorg Sokhan Dictionary*. First Edition. Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Bahrani, Sayyid Hashim bin Sulayman (1995). *Al-Burhan fi Tafsir al-Qur'an*. Researched and Corrected by: Islamic Studies Department of Basath Institution. First Edition. Qom: Basath Institution. [in Arabic]
- Dastgheib, A. (2009). *Salim Heart*. Qom: Dar al-Kitab Institution (Al-Jazaeri). [in Persian]
- Daylami, Hasan bin Muhammad (1991). *Irshad al-Qulub ila al-Sawab (li al-Daylami)*. First Edition. Qom: Sharif Radi. [in Arabic]
- Dehkhoda, A. A. (1964). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities, Dehkhoda Dictionary Organization. [in Persian]
- Fakhr al-Razi, Muhammad bin Umar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*. Third Edition. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1998). *Kitab al-'Ayn*. Second Edition. Qom: Publisher not specified. [in Arabic]
- Fattal Nishaburi, Muhammad bin Ahmad (1996). *Rawdat al-Wa'izīn wa Baṣīrat al-Muta'azzin*. First Edition. Qom: Radi. [in Arabic]
- Fayyumi, Ahmad bin Muhammad (1993). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir*. Second Edition. Qom: Dar al-Hijrah Institution. [in Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1978). *Al-Tawhid (li al-Saduq)*. First Edition. Qom: Jami'at al-Modarresin. [in Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1983). *Al-Khisal*. Corrected by: Ali Akbar Ghaffari. First Edition. Qom: Jami'at al-Modarresin. [in Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1992). *Man La Yahduruhi al-Faqih*. Corrected by: Ali Akbar Ghaffari. Second Edition. Qom: Daftar Intisharat Islami affiliated with Jami'at al-Modarresin of Qom Seminary. [in Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1997). *Al-Amali (li al-Saduq)*. Sixth Edition. Tehran: Ketabchi. [in Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram (1993). *Lisan al-'Arab*. Third Edition. Beirut: Dar al-Fikr lil-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi'-Dar Sadir. [in Arabic]
- Ibn Tawus, Ali bin Musa (1985). *Mahj al-Da'awat wa Manhaj al-'Ibadat*. Researched and Corrected by: Abu Talib Kirmani and Muhammad Hassan Moharrir. First Edition. Qom: Dar al-Dhakha'ir. [in Arabic]
- Islamic Revolutionary Guard Corps. Representative of the Supreme Leader (2008). *Ma'arif al-Qur'an*. Fourth Edition. Tehran: Islamic Revolutionary Guard Corps, Representative of the Supreme Leader, Office of Political Ideological Education. [in Persian]
- Jawadi Amoli, A. (2004). *Tawhid in the Quran*. First Edition. Qom: Asra. [in Persian]
- Khamenei, S. A. (2020). "Television Speech on the Occasion of the Birth of Hazrat Imam Zaman. (April 9, 2020). Information Base of the Office of the Supreme Leader. Retrieved from: <https://farsi.khamenei.ir/video-content?id=45358> [in Persian]
- Khamenei, Sayyid Ali (2010). *Dorous Tarbawiyyah min al-Sirah al-Nabawiyyah*. Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi. [in Arabic]
- Layth Wasiti, Ali bin Muhammad (1997). *'Uyun al-Hikm wa al-Mawa'iz (li al-Layth)*. Researched and Corrected by: Husayn Husayni Birjandi. First Edition. Qom: Dar al-Hadith. [in Arabic]
- Majlisi, Muhammad Taqi bin Maqsd Ali (1999). *Rawdat al-Mutaqqin fi Sharh Man la Yahduruhi al-Faqih*. Researched and Corrected by: Husayn Musawi Kirmani and Ali Panah Eshtehardi. Second Edition. Qom: Kushanbour Cultural-Islamic Institution. [in Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (1994). *Translation of the Quran*. Second Edition. Qom: Office of Historical Studies and Islamic Knowledge. [in Persian]

- Makarem Shirazi, N. (2006). *Ethics in the Quran*. Qom: Imam Ali bin Abi Talib School. [in Persian]
- Mazaheri, H. (1997). *The Sun of Righteousness*. Mashhad: Razavi Islamic Sciences University, Research Office. [in Persian]
- Mufid, Muhammad bin Muhammad (1992). *Al-Muqni'ah*. First Edition. Qom: World Congress of the Millennium of Shaykh Mufid. [in Arabic]
- Ragheb Isfahani, Husayn bin Muhammad (1991). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Researched and Corrected by: Safwan Adnan Dawudi. First Edition. Beirut - Damascus: Dar al-Qalam. [in Arabic]
- Rawandi, Qutb al-Din Sa'id bin Hibat Allah (1986). *Al-Da'awat (li al-Rawandi)/Sulwat al-Hazin*. First Edition. Qom: Imam Mahdi (Ajtf) School Publications. [in Arabic]
- Sharif al-Radi, Muhammad bin Husayn (1985). *Khasa'is al-A'immah (Khasa'is Amir al-Mu'minin)*. Researched and Corrected by: Muhammad Hadi Amini. First Edition. Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Arabic]
- Soleimani Ashtiani, M. and Derayati, M. H. (2008). *Collection of Treatises on the Explanation of Hadiths from Kafi*. First Edition. Qom: Publisher not specified. [in Persian]
- Tabarsi, Fadl bin Hasan (1991). *Tafsir Jami' al-Jami'*. First Edition. Qom: Qom Seminary, Management Center. [in Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hasan (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Third Edition. Tehran: Naserkhorshid. [in Arabic]
- Tabarsi, Hasan bin Fadl (1991). *Makarim al-Akhlaq*. Fourth Edition. Qom: Sharif Radi.
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1970). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Second Edition. Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [in Arabic]
- Tabataba'i, Muhammad Husayn (1987). *Sunan al-Nabi*. Tehran: Islamiyah Bookstore. [in Arabic]
- Tabatabai, M. H. (1995). *Translation of Tafsir al-Mizan*. Fifth Edition. Qom: Society of Qom Seminary Teachers, Islamic Publications Office. [in Persian]
- Tamimi Amidi, Abd al-Wahid bin Muhammad (1989). *Ghurur al-Hikam wa Durar al-Kalam*. Researched and Corrected by: Sayyid Mehdi Rajai. Second Edition. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [in Arabic]
- Tarīhī, Fakhr al-Dīn bin Muhammad (1996). *Majma' al-Baḥrayn*. Researched and Corrected by: Ahmad Husayni Ashkevari. Third Edition. Tehran: Mortazavi. [in Arabic]
- Tusi, Muhammad bin Hasan (1993). *Al-Amali (li al-Tusi)*. First Edition. Qom: Dar al-Thaqafah. [in Arabic]
- Zamakshari, Mahmud bin Umar (1986). *Al-Kashshaf'an Haqa'iq Ghamid al-Tanzil wa Uyun al-Aqa'wil fi Wujuh al-Ta'wil*. Third Edition. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [in Arabic]

بلا و غفلت‌زدایی؛ نقش سازنده بلايا در زیست اخلاقی با نظر به متون دینی

محمد رضا ضیایی

دکتری فقه و معارف اسلامی با گرایش تاریخ اسلام، جامعه المصطفی العالمیه و پژوهشگر همکار پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی.

rezaziae19@yahoo.com

چکیده

براساس منابع دینی، خداوند جهان را برای انسان آفریده و هدف نهایی از آفرینش انسان، رسیدن او به قرب الهی است. گاهی انسان‌ها به خاطر توجه بیش‌ازحد به دنیا و لذات مادی از هدف اصلی آفرینش خود غفلت ورزیده‌اند و در دنیای مادی و لذت‌های زودگذر آن غرق می‌شوند؛ از سوی دیگر خداوند متعال که خیر بندگان را می‌خواهد برای متوجه کردن انسان به هدف آفرینش و غفلت‌زدایی از او، راهکارها و قواعد و قوانین فراوانی را برای هستی در نظر گرفته است که از آن جمله بلايایی است که بر انسان عارض می‌شود؛ بدین ترتیب مسئله بحث این است که بلايا چه نقشی در غفلت‌زدایی از انسان دارند؟ این مقاله با روش تحلیلی-توصیفی، ضمن بهره‌وری از منابع قرآنی و روایی و فقهی و بایسته‌های قرآنی و حدیثی به این سؤال پاسخ داده است. با توجه به آیات و روایات به نظر می‌رسد بلايا از آن جهت که موجب رهایش وابستگی انسان از امور دنیوی می‌شود و نیز بدان جهت که ناتوانی و عجز انسان را در مقابل حوادث به انسان گوشزد و یادآوری می‌کند، می‌تواند نقش قابل‌توجهی در غفلت‌زدایی از انسان ایفا نماید و او را به درک و توجه به هدف اصلی اش از خلقت وادار کند.

کلیدواژه‌ها: بلايا، غفلت، هدف از آفرینش، نعمت‌ها، زیست اخلاقی، بیداری انسان.

استناد به این مقاله: ضیایی، محمد رضا (۱۴۰۵). بلا و غفلت‌زدایی؛ نقش سازنده بلايا در زیست اخلاقی با نظر به متون دینی. مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق،

(۱)۲، ص ۷۵-۹۶. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.106926>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۶ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰ ؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

بشر امروز به سبب مشغله‌ها و سرگرمی‌های فراوانش بسیاری از نعمت‌های ارزشمندی را که خداوند متعال در اختیار او قرار داده، از یاد برده و از آنها غافل شده است. از دیدگاه اسلامی غفلت تنها فراموشی موقتی نیست، بلکه نوعی «نسیان و جودی» است که موجب می‌شود انسان نسبت به خداوند، نعمت‌هایش، هدف آفرینش و پایان زندگی بی‌اعتنایی کند؛ چنان‌که برخی از مفسران با اشاره به آیه ۱۷۹ سوره اعراف تأکید کرده‌اند که غفلت، حجابی بر قلب و چشم باطن انسان می‌نهد و او را از درک حقایق عالم محروم می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۵: ۲۷۰). همان‌گونه که غفلت پیامدهای فردی دارد و به تدریج موجب قساوت قلب، بی‌تفاوتی نسبت به ارزش‌ها و فروپاشی پیوندهای انسانی می‌شود، پیامدهای اجتماعی نیز دارد؛ چنان‌که در روایت آمده است: «الْعَفْلَةُ تَكْسِبُ الْإِغْتِرَارَ وَ تُذِنِي مِنَ الْبَوَارِ؛ غفلت غرور می‌آورد و هلاکت را نزدیک می‌کند» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۱۲۱). از این‌رو امام علی (ع) درباره جنبه اجتماعی غفلت فرمودند: «مِنْ دَلَائِلِ الدُّوَلَةِ قِلَّةُ الْعَفْلَةِ؛ از دلایل پیشرفت دولت‌ها [یا پیشرفت در امور زندگی مادی و معنوی] کمی غفلت است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۸۲۳). از آن‌سو غفلت و بی‌توجهی در امور اجتماعی، ضایعه بزرگی به دنبال خواهد داشت.

موقعیت‌های بلایا و بحران‌ها سبب می‌شود که دریابیم چه نعمت‌های بزرگ و باارزشی در پیرامون ما وجود داشته که ما از آنها به‌شدت غافل بوده و توجه چندانی به آنان نداشته‌ایم؛ چنان‌که غفلت از هدف آفرینش و قرب الهی نیز از موارد مهم غفلت بشر به شمار می‌آید، زیرا پیامدهای دنیوی و اخروی قابل توجهی را برای بشر به دنبال دارد، اما بشر امروز گرفتار آن شده است. بلایا (طبیعی یا غیرطبیعی) با ایجاد گسست در روند عادی زندگی، همچون آینه‌ای شفاف، واقعیت‌های پنهان شده در پس پرده غرور و اشتغال‌های دنیوی را آشکار می‌سازند. این حوادث، انسان را وادار به تأمل در بنیان‌های هستی و بازخوانی جایگاه خود در نظام آفرینش می‌کنند؛ از این‌رو یکی از صاحب‌نظران معتقد است:

هرچند ممکن است اشتغال به اسباب ظاهری انسان را غافل کرده باشد، ولی هنگام تهاجم بلایا و بیچارگی‌ها و بسته شدن راه‌ها و ناکارایی اسباب ظاهری و کنار رفتن موانع و عوامل اشتغال و غفلت، آنچه مخفی شده بود بروز می‌کند و آنچه را حجاب غفلت فرا گرفته بود، روشن می‌بیند (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۱۴۰).

بلایا در چارچوب حکمت الهی نه تنها مجازات‌های بی‌منطق، بلکه ابزارهایی برای بیداری و بازگشت به فطرت هستند. مواجهه درست با بحران‌ها و بلایا، با تأمل در آیات و روایات می‌تواند زمینه‌ساز تحولی معنوی و خروج از غفلت باشد.

درباره پیشینه تحقیق باید گفت پژوهش مستقلی که این موضوع را بررسی کرده باشد هنوز انجام نشده است. هرچند درباره غفلت تحقیقات گوناگون انجام شده است؛ از آن جمله:

- «غفلت و ساحات آن مانع تحقق بیداری و مسئولیت اجتماعی در حکمرانی اسلامی در قرآن و روایات»، نوشته لیلا بابایی، احمد مرادخانی و علیرضا عسگری، /سلام و مطالعات/ اجتماعی، ۱۲(۳)، ۱۴۰۳؛

- «تحلیل پیامدها و آثار غفلت از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه معطوف به مقتضیات زندگی معاصر»، نگارش زهرا گودینی، سیدحمید حسینی و فاطمه شرعیاتی، /مطالعات قرآنی، ۱۳(۵۱)، ۱۴۰۱؛

- زمینه‌ها، پیامدها و راه‌های درمان غفلت از دیدگاه امیرالمؤمنین (ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی قم، دانشکده اخلاق اسلامی، پدیدآور قربانعلی محمدیان، استاد راهنما عبدالله موحدی محب، استاد مشاور محمدعلی مجدفقیهی، ۱۳۹۲؛

- غفلت از دیدگاه آیات و روایات، نگارش طاهره زابلی، زیرنظر محمدرضا سازمند، سطح سه، جامعه الزهراء، حوزه علمیه خاوران قم، ۱۳۹۵؛

- پیامدهای غفلت از یاد خدا و رابطه آن با افسردگی از منظر آیات و روایات، نگارش سیده فوزیه موسوی، زیرنظر محمد داوری، سطح سه، مدرسه علمیه تخصصی فاطمة المعصومه (س)، ۱۴۰۲؛

- «غفلت و درمان آن در قرآن کریم، نگارش بهزاد احمدپور فاضلی، بشارت، (۶۶)، ۱۳۸۷.

چنان‌که از عناوین آثار مشخص است هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به نقش بلایا در غفلت‌زدایی نمی‌پردازد.

۱. مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به مباحث اصلی، نخست باید منظور از واژه‌ها و کلمات استفاده‌شده در آن پژوهش را روشن کرد؛ زیرا واژه‌ها و اصطلاحات ممکن است در هر جامعه و فرهنگ، جایگاه و خاستگاه منحصر به فرد خود را داشته باشد که در جامعه و فرهنگ دیگر خلاف آن مراد باشد. بر این اساس با توجه به نقش و جایگاه مفهوم‌شناسی در پژوهش‌های علمی و اهمیت شناخت معنای برخی واژگان در تبیین موضوع بحث ضرورت دارد. نخست واژه‌ها، کلمات و مفاهیم کلیدی مورد استفاده در این پژوهش، بحث و بررسی می‌شود.

غفلت: غفلت در لغت به معنای نهان و پوشانده بودن شیء از ذهن انسان آمده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۴۴۹؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۴۳۵)؛ بنابراین «رجل غُفل» به انسان ناشناخته و کسی گفته می‌شود که حسب و نسب او معلوم نیست (فرهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ۴۲۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱: ۴۹۹).

البته این واژه در نزد لغت‌دانان به معنایی دیگر نیز به کار می‌رود و آن زمانی است که مسئله‌ای به سبب بی‌توجهی یا به دلیل توجه به امری دیگر مورد غفلت قرار گیرد و یا اینکه بر انسان پوشیده شود و از ذهن او

برود (انوری، ۱۳۸۱، ج ۶: ۵۱۸۷-۵۱۸۶)؛ از این رو «غفلت» به سهو و لغزشی گویند که انسان را به خاطر کمی مراقبت و هشیاری فرا می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۰۹). پس «غفلت» در این معنا مفهوم گسترده و وسیعی به خود گرفته است و هر نوع بی‌خبری، بی‌توجه بودن و توجه نداشتن به چیزی از واقعیت‌های فعلی و آینده و گذشته را «غفلت» از آن شیء می‌نامند.

در اصطلاح نیز غفلت به معنای نزدیک به معنای لغوی آن به کار رفته و در مقابل ذکر و یادآوری استفاده شده است (دستغیب، ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۱۵). چنان‌که گفته شده است: «غفلت... هرگونه بی‌خبری از شرایط زمان و مکانی (که انسان در آن زندگی می‌کند) و از واقعیت‌های فعلی و آینده و گذشته خویش و از صفات و اعمال خود و از پیام‌ها و آیات حق و همچنین هشدارهایی که حوادث تلخ و شیرین زندگی به انسان‌ها می‌دهد را شامل می‌شود» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۳۱).

بنابراین غفلت به معنای بی‌خبری از امری است که به سبب بی‌توجهی به آن و یا توجه به امور دیگر به وجود می‌آید.

بلايا: بلايا جمع بَلَاءٍ و واژه‌ای عربی است که در لغت به معنای گرفتاری‌ها، رنج‌ها، مصیبت‌ها و پیشامد بد به کار می‌رود، مانند بلايای طبیعی چون زلزله و انواع مرض‌های واگیر (انوری، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۰۰۹؛ عمید، ۱۳۸۴، ج ۱: ۴۳۹؛ دهخدا، ۱۳۴۳، ج ۱۱: ۲۸۴) که از مصادیق بلايا به شمار می‌رود.

۲. عوامل غفلت

غفلت در برابر ذکر و یادآوری، امر ذاتی برای انسان و جزء ذاتیات انسان نیست، بلکه بر اثر عواملی پدید می‌آید؛ بدین جهت علمای اخلاق درباره عوامل غفلت مباحث مفصلی را ارائه کرده‌اند که ضرورت دارد به برخی از این عوامل اشاره شود که از قضا بشر امروزی گرفتار آن شده است.

۲-۱. اهتمام به مادیات و مظاهر زندگی مادی

یکی از مشکلات دامن‌گیر بشر امروزی که موجب غفلتش شده، اهتمام بیش از حد او به مادیات است. انسان کنونی به مادیات و مظاهر دنیا توجه و گرایش حداکثری داشته و با غرق شدن در لذت‌های دنیوی، تجمل‌گرایی و مطامع دنیوی، از هدف اصلی خلقت و معنویت بازمانده است. قرآن کریم درباره کسانی که به خاطر مال دنیا و اولاد از ذکر خدا و معنویت غفلت کرده‌اند، می‌فرماید:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (منافقون، ۹)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اموال و فرزندان، شما را از یاد خدا غافل نکند و کسانی که چنین کنند زیانکارانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۵۵۵).

در این آیه شریفه کلمه «تلهی» (از مصدر التها) به کار رفته است. این واژه در منابع تفسیری به معنای اشتغال و سرگرم شدن به یک کار و غفلت از کاری دیگر آمده است؛ چنان‌که از دیدگاه یکی از مفسران

منظور از «اله‌اء اموال و اولاد از ذکر خدا» این است که اشتغال به مال و اولاد انسان را از یاد خدا غافل کند، چون خاصیت زینت حیات دنیا همین است که آدمی را از توجه به خدای تعالی بازمی‌دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۹۰).

بدین ترتیب دنیاپرستی بشر امروز و تجمل‌گرایی و جمع کردن متاع دنیا، بدون اینکه حق فقرا و نیازمندان را در نظر گرفته باشد و به دیگران انفاق کند؛ موجب می‌شود بشر به‌سوی غفلت و فراموشی از نعمت‌های الهی و هدف از خلقت انسان کشانده شود. امام علی (ع) در مورد دنیا و نقش دنیاپرستی در غفلت انسان می‌فرماید:

وَلَا تَرْكَبُوا إِلَى دَخَائِرِ الْأَمْوَالِ، فَتَخْلِيَكُمْ خَدَائِعَ الْأَمَالِ، إِنَّ الدُّنْيَا خَدَاعَةٌ صَرَّاعَةٌ، مَكَاوَرَةٌ غَرَّاءٌ سَحَّارَةٌ؛ و به اندوخته‌های مال و دارایی خویش اعتماد نکنید تا نیرنگ آرزوها شما را تنها گذارد، زیرا دنیا حيله‌گر به خاک افکن، نیرنگ‌باز، فریبنده و افسونگر است (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۶۵۲؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۸۵۴).

روشن است که هر یک از این ویژگی‌های ذکر شده در بیان حضرت علی (ع) می‌تواند بر غفلت انسان از نعمت‌های خداوند و هدف از آفرینش اثرگذاری قابل توجه داشته باشد؛ زیرا بنا به فرموده قرآن کریم انسان موجودی کم‌ظرفیت است که وقتی نعمت‌های فراوان الهی در اختیارش قرار گرفت و خود را غرق در نعمات و لذایذ مادی مشاهده کرد، احساس بی‌نیازی می‌کند (علق، ۶ و ۷) و در بیشتر موارد این حس استغنا او را موجودی کفور و ناسپاس می‌سازد. بر این اساس از صاحب نعمت و دیگر نعمت‌هایی که خداوند برای بشر ارزانی فرموده است، غفلت ورزیده و آنان را به باد فراموشی می‌سپارد؛ بدین جهت قرآن کریم یکی از عوامل غفلت بشر را تمتع آنان از نعمت‌های دنیوی معرفی می‌کند. چنان‌که مشرکان در روز قیامت خداوند را مسئول غفلت و تباهی خود و پدران‌شان می‌پندارند و می‌گویند:

قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا (فرقان، ۱۸)؛ (در پاسخ) می‌گویند: منزه‌ی تو! برای ما شایسته نبود که غیر از تو اولیائی برگزینیم، ولی آنان و پدران‌شان را از نعمت‌ها برخوردار نمودی تا اینکه (به‌جای شکر نعمت) یاد تو را فراموش کردند و تباه و هلاک شدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۳۶۱).

طبعاً برخورداری از نعمت‌های مادی و دنیوی که خداوند در اختیار بشر قرار داده است، همواره سبب انحراف و غفلت انسان از نعمات الهی و بالطبع صاحب نعمت نخواهد شد؛ زیرا مؤمنان نیز از نعمت‌های خداوند بهره‌مند و برخوردارند و درحالی‌که شاکر و سپاسگزارش هستند، اما آنچه انسان را به وادی غفلت سوق می‌دهد و سبب می‌شود انسان هدف از آفرینش را فراموش کرده، از خداوند و نعمت‌های بزرگ معنوی غفلت کند؛ غرق شدن او در نعمت‌های مادی است. براساس آموزه‌های دینی

هرگاه انسان متعّم و برخوردار از نعمات الهی شد، هر آینه باید بیشتر به نیکی، احسان، بخشش و سخاوت‌مندی نسبت به دیگران توجه کند، ولی امروزه کسانی هستند که از نعمت‌های مادی خداوند استفاده می‌کنند، ولی صاحب نعمت و سفارش‌هایش را به فراموشی می‌سپارند و همواره از او غفلت می‌کنند. آنان جمع‌آوری مال و متاع دنیا را به عنوان هدف اصلی خود قرار می‌دهند و در آن غرق می‌شوند. آنها از رهگذر قدرت و ثروتی که بدان دست می‌یازند می‌خواهند بر تمام دنیا سیطره یابند، حتی اگر به قیمت تضییع و پایمال شدن حقوق دیگر ملت‌ها بینجامد.

۲-۲. جهل و نادانی

یکی از عوامل مهم غفلت و نسیان آدمی، جهل و نادانی اوست. وقتی انسان نسبت به امری اطلاع و آگاهی نداشته باشد و به دنبال کسب دانش و اطلاعات نیز در آن باره نرود، نسبت به آن غافل و دچار نسیان می‌شود؛ بدین جهت یکی از صاحب‌نظران می‌گوید:

عدم شناخت مقام پروردگار، بی‌توجه به مسئله قیامت، ناآگاهی نسبت به بی‌اعتباری مال و مقام و ثروت دنیا، بی‌خبری از وسوسه‌های شیطان و شیطان‌صفتان از مهم‌ترین عوامل غفلت است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۴۹).

در روایات معصومان، شناخت و آگاهی مانع غفلت معرفی شده است. چنان‌که امام علی (ع) می‌فرماید:

مَنْ عَرَفَ الْآيَامَ لَمْ يَغْفُلْ عَنِ الْإِسْتِعْدَادِ؛ کسی که وضع روزگار (و بی‌اعتباری دنیا) را بداند از آمادگی برای سفر آخرت غافل نمی‌شود (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۷۴).

از آن سو چنان‌که بیان شد، اگر انسان نسبت به امری شناخت کافی و آگاهی لازم را نداشته باشد، به مرور زمان از آن غفلت خواهد کرد؛ بر این اساس جهل به هریک از امور مانند پروردگار، قیامت و بی‌اعتباری دنیا و... سبب خواهد شد انسان به گرداب غفلت گرفتار شود.

۳-۲. تکبر و غرور

غرور و تکبر از صفات رذیله برای انسان برشمرده شده که در منابع دینی نیز نکوهش و مذمت شده است. این صفت ناپسند می‌تواند همواره یکی از عوامل مهم غفلت انسان باشد؛ زیرا انسان مغرور و متکبر فقط موفقیت‌ها و کامیابی‌های خود را می‌بیند، تنها به پیروزی‌های می‌بالد که احیاناً به دست آورده است و چه‌بسا آنها را جاودان می‌پندارد که این امر سبب «غفلت» وی از واقعیت‌ها می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۳۵۰). متأسفانه بشر امروز گاه به سبب برخی از داشته‌هایش دچار غرور و تکبر شده، از بسیاری مسائل مهم و نعمت‌های خدادادی غفلت دارد.

بنابراین عواملی وجود دارد که انسان را به سوی غفلت از آفرینش و بسیاری از نعمت‌های خدادادی

سوق می‌دهد. عالمان اخلاق عوامل زیادی برای غفلت برشمرده‌اند، ولی در این نوشتار به چند عامل بسنده خواهد شد که بشر امروزی بیشتر گرفتار آن است.

۳. آثار بلایا و بیماری‌ها

چنان‌که بیان شد، برخی افراد بشر به سبب توجه بیش‌ازحد به مسائل مادی و غرق شدن در لذات دنیوی از هدف نهایی آفرینش (رسیدن به قرب الهی) غافل می‌شوند و صاحب نعمت را نیز فراموش می‌کنند. بر این اساس برخی بلایا بر انسان نازل می‌شود تا بشر را از خواب غفلت بیدار کند؛ برای نمونه همه‌گیری ویروس کرونا توانست انسان غافل امروز را متنبه سازد. قرآن کریم درباره نقش بلایا در تنبّه و یادآوری بشر می‌فرماید:

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ (انعام، ۴۲)؛ ما به‌سوی امت‌هایی که پیش از تو بودند، (پیامبرانی) فرستادیم (و هنگامی‌که با این پیامبران به مخالفت برخاستند)، آنها را با شدت و رنج و ناراحتی مواجه ساختیم؛ شاید (بیدار شوند و در برابر حق) خضوع کنند و تسلیم گردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۱۳۲).

«بَأْسَاء» و «الضَّرَّاء» دو کلمه‌ای است که به معنای گرفتاری و بدحالی انسان در این آیه به‌کار رفته است؛ بدین جهت مفسران می‌گویند شاید ذکر «بَأْسَاء» و «الضَّرَّاء» با هم در این آیه شریفه اشاره دارد بر شدایدی که در خارج واقع شده، مانند قحطی، سیل، زلزله و نیز خوف، فقر و بدحالی مردم (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۷: ۸۹). بیماری‌های فراگیر می‌توانند یکی از مصادیق «بَأْسَاء» و «الضَّرَّاء» باشند. خداوند متعال در پایان آیه نیز می‌فرماید شاید نزول این بلایا موجب شود که مردم به‌سوی خدا بازگردند و به درگاه خداوند خضوع کنند؛ بنابراین وجود بلاها، فقر، پریشانی و بیماری درحقیقت به‌منظور بیدار کردن، تنبیه و غفلت‌زدایی انسان است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۴۶۶). بدین وصف بیماری‌های فراگیر نیز که تقریباً همه بشر را درگیر و گرفتار خود می‌کند، می‌تواند در غفلت‌زدایی انسان اثرگذار باشد و انسان را به تضرع و تسلیم در برابر خداوند متعال وادار کند.

به دیگر وصف می‌توان گفت اگر دنیاگرایی و غرق شدن در لذات و شهوات دنیوی از حیطه فردی و شخصی فراتر رود، به سطح جامعه سرایت کند و نگرش اکثریت اقشار و افراد جوامع بشری دنیاپرستی شود و نیز همگان سرمست از باده خوش‌رنگ دنیا و وابسته و دلبسته زینت‌های زودگذر آن و مست و مغرور از نعمت‌ها و لذایذ مادی، چنان در دنیا غرق شوند که خدا و صاحب نعمت را از یاد ببرند و تنها دستیابی به دنیا به‌عنوان مقصد نهایی آنان و در قالب یک نگرش در ذهن و ضمیر آنان نقش بندد؛ خداوند متعال برای غفلت‌زدایی از آن جامعه، بلایایی را بر آنان نازل می‌کند؛ درحالی‌که از نگاه و نگرش دین‌مدارانه و مؤمنانه، دنیا باید به‌منزله سکوی پرشی برای رسیدن به خداوند باشد. در نگاه و نگرش

ایمان‌مدارانه دنیا و آخرت جمع می‌شود و پیوسته این نگرش در جامعه نیز ترویج و اشاعه می‌یابد تا زرق‌وبرق دنیاگرایی آحاد و افراد جامعه را به ورطه هولناک دنیاگرایی و دنیاپرستی نیفکند. مع‌الأسف در نگرش دنیاگرایی بشر امروز، ارزش‌های حق‌مدارانه و مؤمنانه جای خود را به ارزش‌های باطل‌مدارانه داده است و به دیگر سخن ضد ارزش جای ارزش را گرفته است. ارزش‌هایی مانند عبادت و تضرع در پیشگاه خداوند، استفاده از تعالیم پیشوایان دینی، زندگی سالم و به‌دوراز فساد و فحشا، کمک به مظلومان و محرومان، صلح‌رحم از جمله نعمت‌هایی است که امروزه در حاشیه زندگی اکثر افراد قرار گرفته‌اند و غالب مردم بیشترین تلاش خود را صرف لذت‌های زودگذر مادی می‌کنند و رشد اخلاقی و معنوی به‌صورت حداقلی موردتوجه خانواده‌ها قرار دارد؛ از این‌رو خداوند به انسان هشدار می‌دهد تا آنان را از خواب غفلت بیدار کند و متوجه هدف خلقت و نعمت‌های فراموش شده سازد. امید که با پی بردن به عجز و ناتوانی خود در برابر این بلای فراگیر از غفلت خویش آگاهی یابد و در برابر قدرت خداوند تسلیم شود. پس بیماری‌های فراگیر که به سرعت تقریباً همه جهان را فرا می‌گیرد، تذکری برای غفلت‌زدایی انسان است. گاهی یک ویروس ریز و کوچک به انسان می‌آموزد که هرچند در اوج قدرت باشید، حتی در قله‌های علم و دانش هم قرار گیرید و به اعماق اقیانوس تا اقصی نقاط کهکشان تسلط یابید، در برابر یک ویروس بسیار کوچک همگان ضعیف و ناتوانید و به خداوند نیازمندید؛ بدین‌گونه به انسان بیدارباش می‌دهد که به دانش و ثروت خود مغرور نشود و از خدا فاصله نگیرد.

در روایات معصومین از برخی بیماری‌ها به‌عنوان زنگ هشدار یاد شده است و معصومان از خدا درخواست می‌کردند که گاهی بیمار شوم تا به یاد شما بیفتم. چنان‌که حضرت موسی (ع) خطاب به خداوند فرمود:

خدایا نه مرضی که مرا از پای درآورد و نه صحتی که موجب فراموشی نعمت‌های تو شود، ولی بین این دو که گاهی مریض شوم و به یاد تو افتم و گاهی صحت بدن داشته باشم و شکر تو را به‌جا آورم (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج: ۱، ۴۲).

بر این اساس برخی از بیماری‌ها ممکن است سبب بازگشت انسان به صراط مستقیم و بیداری از غفلت و غرور شود؛ زیرا غفلت و غرور، انسان را همواره به سقوط می‌کشاند و مانع تکامل انسان می‌شود. برخی حوادث طبیعی و بیماری‌های فراگیر به بازگشت انسان به سوی خدا، زدودن غفلت از انسان و زنده کردن یاد خدا در دل بشر می‌انجامد.

این مصائب و بلایا می‌تواند دست‌کم برای مدتی مردم را متوجه خدا، معنویت و جهان‌فراماده سازد. در کشورهای اسلامی از جمله جمهوری اسلامی ایران در ایام شیوع کرونا برنامه‌های عبادی و اعمال خداپسندانه و مؤمنانه رشدی چشمگیر یافت؛ چنان‌که در ماه مبارک رمضان اغنیا به دستگیری فقرا و محرومان پرداختند و برای ریشه‌کنی این ویروس، هزاران گوسفند در راه خدا قربانی و میان فقرا تقسیم

شد. مقام معظم رهبری در این باره فرمود:

مثلاً در سبزواری، طرح «هر محله یک قربانی» شروع شده؛ اهل محل جمع می‌شوند یک گوسفند قربانی می‌کنند و به نیازمندان همان محل گوشت می‌دهند؛ این خیلی چیز لازم و مهم و کار جالبی است که اینها انجام می‌دهند برای اطعام نیازمندان (خامنه‌ای، ۲۱ فروردین ۱۳۹۹).

این امر نشان می‌دهد و پیروس کرونا به عنوان تلنگری در زدودن زنگار غفلت از قلب انسان اثر داشته و مردم را با معنویت و یاد خدا مأنوس کرده است؛ به همین دلیل می‌توان گفت این امر از الطاف خفیه خداوند است که هر از چندگاه عافیت و سلامت را از انسان می‌گیرد و او را به درد و رنج بیماری مبتلا می‌سازد تا پرده‌های «غفلت» از برابر چشم‌های او کنار رود و واقعیت‌ها را با چشم دل ببیند و آمادگی عکس‌العمل مناسب در برابر آنها را پیدا کند.

رسول خدا(ص) در حدیثی آثار و برکات بیماری را به سلمان فارسی در هنگام عیادتش یادآور شده، فرمود:

در موقع بیماری نعمت‌هایی نصیب تو می‌شود از جمله اینکه تو به یاد خدا می‌افتی و پرده‌های غفلت کنار می‌رود و به همین جهت دعای تو به اجابت می‌رسد (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۳۷۵؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق: ۴۴۵).

بر این اساس بلایا می‌تواند انسان را به سوی خداوند توجه دهد.

۳-۱. بلایای فراگیر و یادآوری نعمت‌ها

خداوند نعمت‌های فراوانی را در اختیار بشر قرار داده است، اما بیشتر افراد به سبب مأنوس بودن با آن نعمت‌ها به آنها توجه نداشته، و نسبت به آنان غافل‌اند؛ برای نمونه نعمت سلامتی، امنیت روانی، صلح و رحم و ملاقات‌های خانوادگی، بغل گرفتن و بوسیدن عزیزان، شرکت در جلسات مذهبی و شادی، رفتن به زیارت قبور بزرگان دینی و امامان معصوم، نعمت آزادی در رفت و آمدها و دیگر نعمت‌هایی که خداوند به انسان‌ها ارزانی داشته، ولی بشر از آنها غفلت دارد؛ اما شیوع بیماری‌های واگیر و فراگیر در جامعه سبب می‌شود تا انسان به اهمیت این نعمت‌ها پی ببرد.

قرآن کریم درباره قومی که در نعمت خداوند غرق بوده، ولی کفران نعمت کردند و دچار عذاب شدند، می‌فرماید:

وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (نحل، ۱۱۲)؛ خداوند (برای آنان که کفران نعمت می‌کنند) مثلی زده است: منطقه آبادی که امن و آرام و مطمئن بود و همواره

روزی‌اش از هر جا می‌رسید، اما به نعمت‌های خدا ناسپاسی کردند و خداوند به خاطر اعمالی که انجام می‌دادند، لباس گرسنگی و ترس را بر اندامشان پوشانید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۲۸۰).

بر این اساس وقتی نعمت خداوند فراوان است، برای انسان کوتاه‌فکر امری معمولی و عادی برداشت شده و کم‌کم نه تنها از نعمت‌های در اختیار غفلت می‌کند، بلکه صاحب نعمت را نیز فراموش و راه ناسپاسی در پیش می‌گیرد؛ اما وقتی گرفتار مصیبت و ناراحتی شود از خواب غفلت بیدار شده، به درگاه خداوند روی نیاز می‌آورد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجْتَرُونَ (نحل، ۵۳)؛ آنچه از نعمت‌ها دارید همه از سوی خداست! و هنگامی که ناراحتی به شما رسد، فقط او را می‌خوانید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۲۷۲).

بر اساس این آیه شریفه تمام نعمت‌هایی که انسان در دنیا از آن بهره‌مند است از آن خداوند می‌باشد و بشر سر سفره لطف و کرم خداوند نشسته است، ولی گاهی بشر با کفران نعمت به غیر خدا توجه می‌کند. خداوند برای تنبیه او بلایایی مانند مرض‌های گوناگون و بلاهای طبیعی (سیل و زلزله) را بر او نازل می‌کند. آنگاه به درگاه خدا تضرع و زاری می‌کنند و به یاد نعمت‌های خدا می‌افتند (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰: ۲۲۲؛ طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۲: ۲۹۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۱۱).

بدین ترتیب برخی از بلایا که بر انسان نازل می‌شود به خاطر ناسپاسی و غفلت بشر از نعمت‌هاست. هرگاه بشر از نعمت‌های فراوانی که خدا در اختیارش قرار داده است غفلت کند و چه‌بسا آن نعمت‌ها را در راه معصیت و نافرمانی خدا به کار برد، خداوند بلایایی نازل می‌کند تا بشر متوجه خطای خود گردد و از غفلت بیدار شود. نعمت‌هایی که خداوند در اختیار بشر قرار داده است به شیوه‌های گوناگون قابل تقسیم است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان نعمت‌های الهی را به معنوی و مادی تقسیم کرد که در ذیل به اختصار به آنها می‌پردازیم:

- نعمت‌های معنوی: ایمان به خداوند، نبوت پیامبر اعظم، امامت و ولایت ائمه معصومین از مصادیق مهم نعمت‌های معنوی به شمار می‌رود که در اختیار بشر قرار داده شده است. عالمان دینی و اساتید اخلاق معتقدند نعمت‌های معنوی در برابر نعمت‌های مادی از ارزش بالاتری برخوردارند و قابل مقایسه با یکدیگر نیستند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۷۷). شیوع بیماری کرونا در جهان موجب شد خیلی از مردم نسبت به این نعمت‌های معنوی توجه کنند. شیعیان در جمهوری اسلامی ایران و همین‌طور در سایر کشورها برای دفع و رفع این بیماری خطرناک، برنامه‌های توسل و قرائت ادعیه (از مصادیق نعمت‌های معنوی) داشتند. چنان‌که پیامبر اعظم (ص) هنگام گرفتاری به دعا و نیایش می‌پرداخت (طباطبایی، ۱۳۶۶: ۳۲۶).

همچنین امام صادق در حدیثی فرمود:

ادفعوا البلاء بالدعاء؛ بلا را با دعا از خود دور کنید (شریف رضی، ۱۴۰۶ق: ۱۰۵؛

ابن طاووس، ۱۴۱۱ق: ۲۱۸).

محمد بن ریان نقل می‌کند به امام هادی (ع) نامه نوشتم و از آن حضرت درخواست کردم دعایی برای سختی‌ها، بلایا و گرفتاری‌ها و برآورده شدن حوائج دنیا و آخرت به من پیاموزد (راوندی، ۱۴۰۷ق: ۴۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۲۴). گرفتاری‌های جامعه امروزی بسیاری از مردم را به دعا و نیایش وامی‌دارد. خیلی از افراد بشر که از نعمت‌های معنوی مانند دعا، نیایش و توسل غفلت دارند به سبب شیوع امراض فراگیر از خواب غفلت بیدار می‌شوند، به نیایش می‌پردازند و حتی مراسم‌های دعا و نیایش دسته‌جمعی برپا می‌کنند.

نعمت‌های مادی: خداوند نعمت‌های مادی فراوانی به انسان عطا کرده است. این نعمت‌ها نیز مانند نعمت‌های معنوی خداوند قابل‌شمارش نیست؛ چنان‌که در قرآن کریم نعمت‌های خداوند پایان‌ناپذیر و غیرقابل‌شمارش معرفی شده است (ر.ک: ابراهیم، ۳۴). از سوی دیگر غفلت و فراموشی آفت بزرگی است که انسان گرفتارش می‌شود و برخی نعمت‌ها را فراموش می‌کند؛ ازجمله نعمت‌های مادی خداوند، نعمت سلامتی و عافیت، امنیت و آزادی است که مورد غفلت قرار می‌گیرد و بلایا و بیماری‌های فراگیر می‌تواند در زدودن غفلت اثر داشته باشد.

نعمت سلامتی: یکی از بهترین نعمت‌های خداوند نعمت سلامتی و صحت جسم است. چنان‌که امام علی (ع) می‌فرماید:

الصَّحَّةُ أَفْضَلُ النِّعَمِ؛ صحت و سلامتی بهترین نعمت است (تمیمی، ۱۴۱۰ق: ۵۶؛ لیشی

واسطی، ۱۳۷۶: ۲۳).

در بیشتر موارد، انسان این نعمت بزرگ را فراموش کرده، از آن غفلت می‌کند و قدر سلامتی خود را نمی‌داند. جمله معروفی است که برخی منتسب به حضرت علی (ع) کرده‌اند: «نعمتان مجهولتان: الصَّحَّةُ والأمان؛ سلامتی و امنیت دو نعمت بزرگ خداوند است که برای انسان مجهول و ناشناخته‌اند» (سلیمانی آشتیانی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۵۴). انسان وقتی بیمار شد و سلامتی‌اش را از دست داد، متوجه می‌شود که سلامتی چه نعمت بزرگی است. پس از شیوع بیماری‌های فراگیر و مسری و اعمال محدودیت در رفت‌وآمدها و تعاملات اجتماعی و زندگی همراه با احساس ترس، اضطراب و نگرانی از مریض شدن یا فوت نزدیکان و بستگان پی می‌برند که نعمت سلامتی چقدر اهمیت دارد و بشر از آن غافل بوده است.

امام علی (ع) فرمود:

العافية لا يعرف قدرها إلا أهل البلاء والصحة لا يعرف قدرها إلا المرضى؛ قدر و ارزش

عافیت، آرامش و آسایش را جز گرفتاران نمی‌شناسند، چنان‌که قدر و ارزش سلامتی را جز

بیماران نمی‌شناسد (عینائی، ۱۳۸۴: ۲۷۵).

امام صادق(ع) نیز فرمود:

الْعَافِيَةُ نِعْمَةٌ خَفِيَّةٌ إِذَا وَجِدَتْ نُسِيتُ وَإِذَا فُقِدَتْ ذُكِّرَتْ؛ عافیت نعمتی نهان و مخفی است، زمانی که در دسترس باشد به یاد انسان نیست، همین‌که از دست رفت آن را به یاد می‌آورد و قدر آن شناخته می‌شود (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴: ۴۰۶، ۱۳۷۶: ۲۲۹).

امام سجاد(ع) نیز در دعا‌های خویش بیماری را عامل یادآوری نعمت‌های خداوند دانسته، می‌فرماید:

ای خداوند! ندانم کدام یک از این دو حالت سزاوارتر به سپاسگزاری توست و کدام یک از این دو وقت به شکر تو اُولی است، آیا آن روزگاران تندرستی... یا اکنون‌که بیمارم و مرا به این بیماری آزموده‌ای و این دردها را چنان نعمتی بر من ارمغان داشته‌ای تا بار گناهانم را که بر پشتم سنگینی می‌کند سبک گردانی و از گناهانی که در آن غرقه گشته‌ام مرا پاکیزه سازی و مرا به توبه هشدار دهی و یادکرد نعمت قدیم را سبب زدودن گناهان کنی؟ (امام چهارم، ۱۳۷۶: ۷۶).

بنابراین انسان مؤمن و موحد به بیماری و وارد شدن نقص در جان و مال و... در دنیا به چشم امتحان و یادآوری و تنبّه نسبت به نعمت‌های الهی می‌نگرد و از این رهگذر آن را وسیله کمال‌یابی خود می‌پندارد و زنگار قلب و روح از خود زدوده و رجوع و بازگشت به سوی خدا را در رأس کار خود قرار می‌دهد. بیماری‌های فراگیر در جهان نیز گرچه آزمونی سخت و خطرناک است، اما نمی‌توان آن را سراسر نعمت و سختی شمرد؛ چراکه آثار و برکاتی نیز برای بشر به ارمغان می‌آورد. در مقیاس گسترده، همگان را از خواب غفلت بیدار کرده، آنها را به یادآوری نعمت‌های بی‌شمار الهی فرا می‌خواند و تضرع، توبه و انابه به درگاه خداوند متعال را به یاد بشر می‌اندازد.

نعمت امنیت: نعمت امنیت نیز از دیگر نعمت‌های بسیار ارزشمند خداوند است که غالباً مورد غفلت بشر قرار می‌گیرد و بسیاری افراد قدر و اهمیت آن را نمی‌دانند. پیامبر اعظم(ص) فرمود:

نِعْمَتَانِ مَجْهُولَتَانِ الْأَمْنُ وَالْعَافِيَةُ؛ دو نعمت در میان مردم مجهول مانده است؛ یکی امنیت و دیگری عافیت^۱ و سلامتی (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲: ۴۷۲).

همان‌گونه که ضرب‌المثل فارسی داریم: «قدر عافیت کسی داند که به مصیبتی دچار آید».

امنیت نیز به دو بخش ظاهری و باطنی تقسیم می‌شود؛ امنیت ظاهری به معنای آن است که سرزمینی گرفتار جنگ، شورش و بحران‌های داخلی و خارجی نشود و امنیت باطنی، یعنی انسان دل پرغم و غصه،

۱. عافیت به معنای تندرستی، صحت، آسودگی، آرامش و امنیت به کار می‌رود (انوری، ۱۳۸۱، ج ۵: ۴۹۴۸).

اضطراب و تشویش خاطر، نگرانی و دلهره، شك و شبهه و وسوسه و تخیل نداشته باشد، آرام و درامان خاطر باشد که به‌یقین این امنیت از امنیت ظاهری هم بالاتر است (مظاهری، ۱۳۷۶: ۹). بلایا و بیماری‌های فراگیر سبب می‌شود که خیلی از خانواده‌ها به اهمیت امنیت روانی و باطنی پی ببرند. در شرایط بیماری‌های فراگیر و واگیر، خانواده‌ها در حسرت یک دورهمی بدون دلهره و اضطراب، بسیاری از پدربزرگ‌ها و مادر بزرگ‌ها در حسرت بوسیدن نوه‌هایشان خواهند بود. چه‌بسا افرادی در حسرت رفتن به زیارت اولیاء‌الله یا یک تفریح سالم هستند که درگذشته از آنها غفلت داشته و امروزه به یاد آن نعمت‌ها افتاده‌اند.

۳-۲. بلایا و امتحان الهی

یکی از سنت‌های خداوند برای بندگان، سنت ابتلا و آزمایش است. خداوند براساس مصالح خود هر از چندگاه بندگان را در بوته امتحان و آزمایش قرار می‌دهد و با این آزمون سره را از ناسره جدا می‌کند. آزمون‌های پروردگار متعال همواره بلا و مصیبت نیست، ولی برخی بلاهای فراگیر برای آزمودن انسان است؛ بدین جهت در قرآن کریم آمده است:

وَلَبَّلُوا نَفْسِي مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقَصِ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ (بقره، ۱۵۵)؛ قطعاً همه شما را با چیزی از ترس، گرسنگی و کاهش در مال‌ها و جان‌ها و میوه‌ها آزمایش می‌کنیم و بشارت‌ده به استقامت‌کنندگان (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۲۴).

قرآن کریم در آیه‌ای دیگر نیز می‌فرماید:

و شما را با بدی‌ها و خوبی‌ها آزمایش می‌کنیم (انبیاء، ۳۵).

برای نمونه یکی از بلایا که مردم جهان را در وحشت و اضطراب فرو برد؛ ویروس کرونا بود که نه تنها مردم جهان، بلکه سران کشورها را نیز در معرض امتحان و ابتلا قرار داد. در جمهوری اسلامی ایران، عده‌ای از اقشار مردم مانند پزشکان، پرستاران و کادر درمانی فداکارانه در شرایط بسیار سختی خود را در معرض خطر قرار داده، از بیماران بدحال مراقبت کردند و از سلامتی و خانواده خود مایه گذاشتند و برای معالجه و درمان بیماران زحمات فراوان و قابل تقدیری کشیدند. چنان‌که مقام معظم رهبری از آنان و دیگر ارگان‌های فعال تقدیر و تشکر کرد (ر.ک: خامنه‌ای، ۲۱ فروردین ۱۳۹۹)؛ اما به کمال تأسف باید گفت عده‌ای نیز درصدد سودجویی برآمدند، به احتکار و گران‌فروشی برخی اقلام مانند ماسک و دستکش اقدام کردند و از رنجش و گرفتاری مردم برای خود کیسه دوختند و ثروتی به جیب زدند. به‌راستی این امر یک آزمون و امتحانی بزرگ است که همگان را می‌توان با آن محک زد.

مردم در روند وقوع و شیوع این ویروس خطرناک که زنگ خطر و بیدارباش همگانی به‌شمار می‌رفت از خواب غفلت و روزمرگی بیدار شدند و به پی بردن به این مطلب که فاصله بین مرگ و زندگی بسیار

کوتاه است دریافتند که در چه خواب سهمگینی بودند که خدا و قیامت را فراموش کرده بودند. بسیاری از مردم نیز با شیوع ویروس کرونا از آزمون نوع‌دوستی و امتحان حرکت در مسیر انسانیت موفق و سربلند بیرون آمدند و با کمک و یاری‌رسانی به همنوع، نگرش توحیدی و مؤمنانه خود را به هستی و حوادث آن به منصفه بروز و ظهور رساندند و از این رهگذر برای جهان دیگر خود خوشه‌ها برچیدند.

قرآن کریم در جای دیگر درباره سنت ابتلا و امتحان و نقش آن در غفلت‌زدایی از بشر می‌فرماید:

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبَأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ؛ در هیچ شهری پیامبری نفرستادیم، مگر آنکه مردمش را به سختی و رنج دچار کردیم تا مگر به زاری درآیند (اعراف، ۹۴).

بدین وصف سنت ابتلا و امتحان برای مشخص ساختن، جدا کردن و خالص ساختن مؤمنان است؛ به این صورت که خداوند بر جامعه‌ای که به پیامبرش ایمان آورده‌اند، بلا یا و مصیبت‌ها را می‌فرستد تا مؤمنان واقعی از منافقان و سست‌ایمان‌ها مشخص و ممتاز شوند و افزون بر آن مؤمنان در کوره امتحان آبدیده‌تر و از این راه خالص شوند (سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۱۱۳). پیامبر اعظم (ص) نیز در این باره می‌فرماید:

نعمتان مفتون بهما کثیر من الناس الفراغ والصحة؛ دو نعمت است که بسیاری از مردم در آنها امتحان می‌شوند و آن دو نعمت فراغت و تندرستی است (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۵؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۳: ۱۶۶).

از این رو می‌توان گفت یکی از شاخصه‌های بلا یا و بیماری‌های فراگیر، یادآوری نعمتی است که انسان از آن غافل بوده و به واسطه آن مورد امتحان قرار گرفته است؛ زیرا امتحان به این نعمت‌ها بدین صورت می‌باشد که انسان از این نعمت‌ها برخوردار است، ولی قدرش را نمی‌داند و شکر نعمت نمی‌کند، یعنی تا مریض نشود قدر سلامتی را نمی‌داند (خامنه‌ای، ۱۴۲۹ق: ۳۵۶)؛ بنابراین بلا یایی که زندگی مردم را تحت تأثیر قرار می‌دهد می‌تواند برای مردم امتحان باشد و از این راه در زدودن زنگار غفلت از قلب آنان نسبت به خدا و نعمت‌های او مؤثر باشد.

جمع‌بندی و نتیجه

خداوند انسان را برای رسیدن به قرب خود آفریده و نعمت‌های فراوانی را نیز در اختیارش قرار داده است، اما انسان به سبب عوامل مختلفی مانند سرگرمی و غرق شدن در دنیا و دل‌مشغولی‌های فراوانش، هدف از آفرینش را فراموش می‌کند و قلبش را زنگار غفلت می‌گیرد؛ به طوری که نه تنها خدا و نعمت‌هایش را فراموش می‌کند، بلکه راه کفران و ناسپاسی او را نیز در پیش می‌گیرد. از این رو برای غفلت‌زدایی از انسان عوامل و مسبباتی وجود دارد که از جمله آنها بلا یای فراگیر است. قرآن کریم و روایات معصومین نیز فلسفه

برخی بلایا و بیماری‌ها را تنبّه و بیداری بشر از خواب غفلت معرفی کرده، و از نقش بلایای فراگیر در بازگشت انسان به سوی خداوند سخن گفته‌اند. چنان‌که براساس آیات و روایات بلایای فراگیر در یادآوری نعمت‌های خداوند نقشی سازنده دارد؛ زیرا برخی از نعمت‌ها مانند نعمت سلامتی و امنیت را به یاد انسان می‌آورد. بیماری فراگیر نیز که امروزه به شکل‌های گوناگون بروز می‌کند، تقریباً زندگی تمام افراد بشر را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، زنگار غفلت را از دل انسان امروز زدوده و او را نسبت به بسیاری از نعمت‌ها آگاه می‌سازد و می‌توان گفت که به‌نوعی مردم جهان را متوجه خدا و نعمت‌های او و جهان فراماده می‌کند. البته این بیداری فطرت و آگاهی انسان به ضعف خود (در مواجهه با بلایای فراگیر) در صورتی او را در مسیر صلاح و هدایت قرار می‌دهد که مواجهه درستی با آن داشته باشد، پس از آن رفتار خود را تغییر دهد و به طور موفقیت‌آمیز از این آزمون‌های الهی عبور کند و در مسیر رشد قرار گیرد.

البته بررسی دقیق نقش بلاها و بیماری‌های فراگیر در بیداری معنوی و یادآوری نعمت‌های الهی از دیدگاه اسلامی، نیازمند پژوهش‌های دقیق و مستقل تکمیلی است. موضوعات زیر در این راستای تکمیل پژوهش‌ها پیشنهاد می‌شود:

۱. بیماری‌های فراگیر به مثابه ابزار بیداری معنوی در قرآن و روایات؛
۲. تحلیل آیات و روایات مرتبط با نقش مصیبت‌ها در هدایت و بازگشت انسان به خدا؛
۳. راهکارهای قرآنی و روایی در مواجهه با بلایای فراگیر؛
۴. بلایای فراگیر به عنوان عامل بازاندیشی در سبک زندگی؛
۵. بررسی مبانی فقهی و اخلاقی در اولویت‌بندی درمان، واکسیناسیون و رعایت پروتکل‌ها در بیماری‌های فراگیر.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل بوده و در اجرای آن از حمایت مالی مؤسسه و نهاد خاصی استفاده نشده است؛ همچنین نویسندگان تعارض منافع نداشته‌اند.

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲). *الخصال*. تصحیح علی اکبر غفاری. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *الأمالی*. چاپ ششم. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ق). *التوحید*. چاپ اول. قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. تصحیح علی اکبر غفاری. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۶ق). *مهج الدعوات و منهج العبادات*. تحقیق و تصحیح ابوطالب کرمانی و محمدحسن محرز. چاپ اول. قم: دارالذخائر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. چاپ سوم. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع - دار صادر.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*. چاپ اول. تهران: انتشارات سخن.
- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان (۱۳۷۴). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تحقیق و تصحیح قسم الدراسات الإسلامية مؤسسه البعثة. چاپ اول. قم: مؤسسه بعثه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غررالحکم و دررالکلم*. تحقیق و تصحیح سیدمهدی رجائی. چاپ دوم. قم: دارالکتاب اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳). *توحید در قرآن*. چاپ اول. قم: اسراء.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۹). *سخنرانی تلویزیونی به مناسبت ولادت حضرت امام زمان (عج)*. (۲۱ فروردین ۱۳۹۹). پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. بازیابی شده از: <https://farsi.khamenei.ir/video-content?id=45358>
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۲۹ق). *دروس تربویه من السیره النبویه*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- دستغیب، عبدالحسین (۱۳۸۸). *قلب سلیم*. قم: مؤسسه دارالکتاب (الجزائری).
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۳). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه دهخدا.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ق). *ارشاد القلوب إلى الصواب*. چاپ اول. قم: شریف رضی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. تحقیق و تصحیح صفوان عدنان داودی. چاپ اول. بیروت - دمشق: دارالقلم.
- راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبة‌الله (۱۴۰۷ق). *الدعوات / سلوة الحزین*. چاپ اول. قم: انتشارات مدرسه امام مهدی (عج).
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و میون الأقاویل فی وجوه التأویل*. چاپ سوم. بیروت: دارالکتاب العربی.
- سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. نمایندگی ولی فقیه (۱۳۸۷). *معارف قرآن*. چاپ چهارم. تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، اداره آموزش‌های عقیدتی سیاسی.
- سلیمانی آشتیانی، مهدی؛ درایتی، محمدحسین (۱۳۸۷). *مجموعه رسائل در شرح احادیثی از کافی*. چاپ اول. قم: بی‌نا.

- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۰۶ق). *خصائص الأئمة (خصائص أمير المؤمنين)*. تحقیق و تصحیح محمدهادی امینی. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۶). *سنن النبی*. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. چاپ پنجم. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. چاپ دوم. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الأخلاق*. چاپ چهارم. قم: شریف رضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ سوم. تهران: ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). *تفسیر جوامع الجامع*. چاپ اول. قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تحقیق و تصحیح احمد حسینی اشکوری. چاپ سوم. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. چاپ اول. قم: دارالثقافة.
- علی بن الحسین، امام چهارم (۱۳۷۶). *الصحیفة السجادیة*. چاپ اول. قم: دفتر نشر الهادی.
- عمید، حسن (۱۳۸۴). *فرهنگ عمید*. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- عینائی، محمد بن محمد (۱۳۸۴). *المواعظ العددیة*. قم: طلیعة النور.
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵). *روضة الواعظین و بصیرة المتعظین*. چاپ اول. قم: رضی.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. چاپ سوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. چاپ دوم. قم: بی نا.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*. چاپ دوم. قم: مؤسسه دارالهجرة.
- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. تحقیق و تصحیح حسین حسینی بیرجندی. چاپ اول. قم: دارالحديث.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق). *روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه*. تحقیق و تصحیح حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتهااردی. چاپ دوم. قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- مظاهری، حسین (۱۳۷۶). *آفتاب پرهیزگاری*. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، دفتر پژوهش.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *المقنعة*. چاپ اول. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳). *ترجمه قرآن*. چاپ دوم. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵). *اخلاق در قرآن*. قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب (ع).